

Journal of Social Intervention: Theory and Practice –
2018 – Volume 27, Issue 7, pp. 12–18
<http://doi.org/10.18354/jsi.588>

ISSN: 1876-8830

URL: <http://www.journalsi.org>

Publisher: Rotterdam University of Applied Sciences,
in cooperation with Utrecht University Library
Open Access Journals

Copyright: this work has been published under a
Creative Commons Attribution-Noncommercial-No
Derivative Works 3.0 Netherlands License

Jacquélien Rothfus, PhD, is hogeschooldocent bij de
opleiding Toegepaste psychologie van de Hanzehogeschool,
lid van de Hanze Ethisch Advies Commissie¹ en auteur van
Ethiek in de psychologie en *Ethiek in sociaal werk*.

Correspondence to: Jacquélien Rothfus

E-mail: j.g.vis-rothfusz@pl.hanze.nl

Category: Innovations in Social Practice and Education

ETHISCH ADVIESCOMMISSIES EN PRAKTIJKGERICHT ONDERZOEK IN HET HBO, EEN VRUCHTBAAR HUWELIJK! WAAROM HET EEN GOEDE ZAAK IS OM OPVATTINGEN OVER INTEGER ONDERZOEK MET ELKAAR TE DELEN

JACQUELIEN
ROTHFUSZ

If you have an apple and I have an apple and we both exchange our apples, we still have one apple each. If you have an idea and I have an idea and we exchange our ideas, we each have two ideas.

– George Bernard Shaw

Gideon de Jong (2018) waarschuwt, in zijn artikel “Ethische Adviescommissie en praktijkgericht onderzoek, een ongelukkig huwelijk”, het Nederlandse hbo voor de gevaren van ethische commissies. Op basis van enkele anekdotische ervaringen in zijn Australische onderzoekspraktijk,

schetst hij een somber scenario: bureaucratische commissies, samengesteld uit mensen die niet begrijpen waar het in onderzoek echt om gaat, dringen steeds verder binnen in de onderzoekspraktijk. Daarmee maken zij creatieve onderzoekers het werken onmogelijk. De ethische commissie “zal [...] na verloop van tijd steeds verder zijn klauwen in deze praktijk slaan en alle aanpalende praktijken binnen zijn invloedssfeer proberen te trekken” (De Jong, 2018, p. 3).

De Jongs observatie dat er binnen het hbo meer ethische commissies worden ingesteld, is correct. De ethische adviescommissies van de HAN (Van der Sande, 2018) en Fontys functioneren al een aantal jaren en binnen de Hanzehogeschool is in september 2018 een dergelijke commissie gestart. Andere hogescholen hebben plannen in deze richting. Moeten we ons binnen het Nederlandse hoger onderwijs nu opmaken voor het door De Jong geschetste doemscenario? Of kunnen deze commissies een steun in de rug zijn voor onderzoekers die integer onderzoek willen doen?

Nu het hbo zich, naast haar primaire taak als onderwijsinstelling, ook steeds meer gaat richten op onderzoek, is het een logische ontwikkeling dat er meer oog komt voor onderzoeksethiek. Op universiteiten zijn al langer diverse ethische commissies actief. Uiteraard zijn veel onderzoekers intrinsiek gemotiveerd om zorgvuldig onderzoek te doen en de ethische commissie kan hen hierbij ondersteunen. De Jong veronderstelt dat een onderzoeker die gepromoveerd is, weet hoe hij integer onderzoek moet doen en dat het tijdverspilling is om een onderzoeksvoorstel door een ethische commissie te laten toetsen. In de praktijk blijkt echter dat onderzoekers zelf met vragen komen. Op een informatieve bijeenkomst over de ethische commissie van de Hanzehogeschool, zegt een van de aanwezige onderzoekers tegen een journalist: “Ik denk dat het heel goed is dat dit er komt”. En: “Het is al heel belangrijk om onderzoekers te laten beseffen dat er ethische aspecten hangen aan hetgeen waarmee ze bezig zijn. Daar ben ik me zelf ook niet altijd bewust van” (Cardol, 2018). Ook al zijn er gedragscodes voor onderzoekers (Andriessen, Ostenk, Delnooz, Smeijsters & Peij, 2010; KNAW *et al.*, 2018), toch is het in concrete situaties niet altijd duidelijk hoe die toegepast moeten worden. Een onderzoeker kan voor nieuwe situaties komen te staan, waarin het niet direct helder is hoe hij integer dient te handelen. Juist het bespreken van ethische vragen bevordert het maken van verantwoorde keuzes.

Op de Hanzehogeschool kwamen, zelfs al voordat de commissie formeel van start ging, diverse adviesvragen van onderzoekers² binnen. Onderzoekers in het hbo vragen zich bijvoorbeeld af hoe ze om moeten gaan met “informed consent” bij onderwijsonderzoek. De studenten moeten een vak volgen om hun diploma te halen, maar als er bij dat vak een vergelijkend onderzoek wordt gedaan tussen twee lesmethodes, kunnen studenten dan weigeren om met het onderzoek mee te

doen? De onderzoeker gaat er zelf, waarschijnlijk terecht, vanuit dat dat al dan niet meedoen geen enkele invloed heeft op de beoordelingen, maar is dit de studenten ook duidelijk? De onderzoeker verwacht dat de nieuwe lesmethode tot betere resultaten leidt. Is het dan eerlijk om studenten "at random" over de twee groepen te verdelen? Het kan nuttig zijn om dit met een ethische adviescommissie te bespreken. Informatie die voor de onderzoeker zelf glashelder is, hoeft dat voor de beoogde proefpersonen niet altijd te zijn.

Bij medisch onderzoek zijn onderzoekers ook wettelijk (WMO) verplicht om hun plannen ter beoordeling voor te leggen aan een medisch-ethische toetsingscommissie (METC). Daarnaast is de Europese wettelijke regelgeving met betrekking tot privacy en dataopslag onlangs verscherpt, om burgers beter te beschermen tegen het ongebreideld verzamelen en verspreiden van hun persoonlijke gegevens door diverse partijen. De vrijheid van onderzoek wordt dus al ingeperkt door deze wettelijke kaders. Een van de functies van een ethisch adviescommissie is, om onderzoekers te adviseren hoe ze met deze wettelijke kaders om moeten gaan. Zo wilde een onderzoeker bijvoorbeeld met de ethisch adviescommissie van de Hanzehogeschool overleggen of het verstandig is om zijn onderzoek naar het gezonder maken van de werkplek voor te leggen aan een METC. In zijn onderzoek moeten proefpersonen bepaalde oefeningen doen, wat betekent dat het mogelijk WMO-plichtig is.

Een andere onderzoeker wil onderzoek gaan doen naar de mate waarin "wearables" en apps inzicht kunnen geven in de mate waarin werknemers herstellen van dagelijkse stress. Daarbij krijgen proefpersonen een hartslagmeter en een "activity-tracker". Op een app kunnen ze de metingen bijhouden en enkele vragen beantwoorden. Dit geeft de onderzoeker en de proefpersonen inzicht in hun lichaamsbeweging, slaap, hartslag en fysiologisch herstel. De vraag hierbij is, in hoeverre de privacy van de proefpersonen gegarandeerd kan worden. Er wordt gebruik gemaakt van bestaande apps, waarbij het waarschijnlijk is dat data met derden gedeeld worden. Past dit nog binnen de privacywetgeving? De ethisch adviescommissie zoekt hierbij, samen met de onderzoeker, naar een oplossing waarbij de privacy optimaal gerespecteerd wordt, zonder dat een al te strikte regelgeving onderzoek met apps onmogelijk maakt.

Naast de wettelijke kaders is er ook een andere reden waarom onderzoekers extrinsiek gemotiveerd zijn om hun onderzoek aan een ethische commissie voor te leggen. Er zijn namelijk steeds meer tijdschriften die alleen een publicatie over onderzoek willen plaatsen als er vooraf een "letter of approval" is afgegeven door een ethische commissie.

Onderzoekers hebben, naast het integer opzetten van hun onderzoek, ook andere belangen, zoals het publiceren van artikelen over opzienbarende onderzoeken. Dat kan soms botsen met de integriteit. Binnen de psychologie zijn er de klassieke voorbeelden van Milgram met zijn gehoorzaamheidsexperimenten en Zimbardo's gevangenisexperiment, uit de jaren zestig en zeventig. Deze onderzoeken leverden kennis op over de vraag hoe mensen tot wreed gedrag tegenover hun medemensen kunnen komen. In de opzet van deze onderzoeken werd echter onvoldoende rekening gehouden met de mogelijke schade voor de proefpersonen. De discussie over deze experimenten heeft bijgedragen aan het bewustzijn over onderzoeksethiek.

Een recenter voorbeeld van onethisch handelen door een *nota bene* (cum laude) gepromoveerde onderzoeker is Stapel. Hij doceerde het vak wetenschapsethiek, maar fraudeerde desondanks op grote schaal in zijn onderzoek. Ethische kennis leidt dus niet altijd tot moreel juist handelen. Deze vergaande integriteitsschendingen zijn gelukkig zeldzaam. Veel vaker is er sprake van "sloppy science". In een meta-analyse van enquêtes over fraude in de wetenschap (Fanelli, 2009) geeft 33% van de ondervraagden aan zich wel eens te bezondigen aan "questionable research practice".

Daarnaast zijn er situaties waarin een onderzoeker zich inspannt om een integer onderzoek op te zetten, maar waar overleg met een ethisch adviescommissie toch verbeteringen kan voorstellen. Zo hoorden we van de Ethische Commissie Psychologie van de RUG, dat er soms in de informed consent procedure niet gewaarschuwd werd voor vragenlijsten met emotioneel geladen items. Het kwam ook voor dat onderzoekers er niet over nagedacht hadden dat het nuttig zou zijn om na een experimentele manipulatie, die tot stemmingsverslechtering zou kunnen leiden, een soort standaard "mood repair" procedure aan te bieden. Andere onderzoekers spiegelde potentiële proefpersonen voor dat ze kans maakten op een iPad, zonder daarbij aan te geven hoe groot die kans was. Ging het om een op de 50, of om een op de 5000 deelnemers? Zij adviseerden om, als het ging om een heel kleine kans, een meer realistische kans op een meer bescheiden beloning in te zetten, zoals €50 voor elke 100^e deelnemer. Met kleine aanpassingen in de onderzoeksofzet of de proefpersoneninformatie, konden deze voorstellen verbeterd worden. Daarom is het goed als er een onafhankelijke commissie is, die ook ongevraagd over de schouder van de onderzoekers meekijkt om de belangen van de proefpersonen te bewaken, op te letten of het onderzoek geen schade zal aanrichten en belangenverstrengeling te signaleren.

Last but not least is in het hbo niet onderzoek, maar onderwijs nog steeds de eerste prioriteit. Daarbij hoort ook dat studenten leren om onderzoek te doen. Zij zijn nog niet altijd bewust bezig om dat onderzoek integer uit te voeren. Er wordt bijvoorbeeld niet altijd zorgvuldig omgegaan

met persoonlijke gegevens van proefpersonen. Soms worden interviews vervoerd op USB-sticks, of op een onveilige manier opgeslagen. Het is natuurlijk niet wenselijk en evenmin realistisch dat alle studentenonderzoeken door een centrale ethische adviescommissie worden getoetst. Dit is de verantwoordelijkheid van de opleidingen. Hier zijn echter veel docenten bij betrokken, die op hun beurt niet allemaal even goed thuis zijn in de onderzoeksethiek. Bovendien lopen studenten ook tegen lastige ethische kwesties aan. Doorgaans kunnen hun docenten daarbij goed adviseren, maar soms heeft een docent er ook behoefte aan om te sparren met anderen. Een ethische commissie kan dan meedenken.

Studenten Toegepaste Psychologie wilden bijvoorbeeld een onderzoek doen op Tinder. Ze wilden weten of er meer “likes” komen als iemand recht in de camera kijkt of als iemand “en profil” op de foto staat. Web-based onderzoek is relatief nieuw en het is nog niet altijd helder hoe dit aangepakt kan worden. Deze studenten vroegen zich af of en hoe ze bij dit onderzoek informed consent moesten vragen. Vooraf vragen zou de resultaten beïnvloeden. Tinder zelf om toestemming vragen leek erg gecompliceerd. Achteraf debriefen kon teleurstellend zijn voor degene die gereageerd had. Die dacht een leuke date te hebben, maar bleek alleen maar proefpersoon te zijn in een onderzoekje. Het kon echter ook teleurstellend zijn als de persoon nooit meer iets hoorde van de persoon op de foto. Sommige gebruikers van Tinder hebben zelden een match. Als degene die zij liken dan niet reageert, voelt dat als de zoveelste afwijzing. Het is hierbij de vraag hoe groot de mogelijke schade voor een proefpersoon is als hij nooit meer iets hoort, of als hij hoort dat hij ongevraagd deel uitmaakte van een experiment. Aan de andere kant is de vraag ook wat de waarde van een dergelijk onderzoek is.

Een andere vraag bij studenten betrof het verkrijgen van informed consent bij scholieren. Als de kinderen een brief meekrijgen waarin hun ouders om toestemming wordt gevraagd, komen er vaak maar weinig reacties en kan de student zijn onderzoek niet goed doen. Studenten vroegen zich af, of ze daarom ook een briefje mee konden geven waarin stond dat ouders konden reageren als ze bezwaar hadden tegen het onderzoek. Er werd dan van uitgegaan dat de ouders stilzwijgend instemming hadden gegeven als er geen reactie kwam. De pabo, die veel ervaring heeft met het doen van scholierenonderzoek, had een oplossing voor het probleem van de informed consentbrieven, die niet beantwoord worden: met gekleurde formulieren bleek de respons veel hoger. Bij studentenonderzoek kan het dus interessant zijn als opleidingen dit soort informatie met elkaar delen.

Een ander voorbeeld van zinvolle uitwisseling is de zelfscan voor studenten. Dit is een formulier dat binnen de opleiding Toegepaste Psychologie van de Hanzehogeschool ontwikkeld is. Hiermee

kunnen studenten zien of ze in een groen vakje scoren (keuzes die overeenkomen met de onderzoeksethiek) of in een oranje vakje (keuzes waarbij mogelijk een ethisch probleem speelt en waar de student moet uitleggen hoe dit wordt opgelost). Studenten worden zich hiermee bewust van de ethische aspecten van hun onderzoek. Voor de student en zijn begeleider wordt bovendien snel zichtbaar waar mogelijk problemen moeten worden opgelost. Dit formulier is inmiddels al gedeeld met enkele andere opleidingen, die het aan kunnen passen aan hun eigen onderzoekspraktijk. Een ethisch adviescommissie kan dergelijke “good practices” centraal toegankelijk maken, zodat de uitwisseling eenvoudiger wordt.

De Jong baseert zich, naast zijn eigen ervaringen, op een artikel van Haggerty (2004). Haggerty signaleert op basis van zijn ruime ervaring in een Canadese ethische commissie dat er een sterke bureaucratisering in het werk van deze commissies sluipt en dat hun invloed zich sterk uitbreidt, tot zelfs de eenvoudigste interviews die studenten oefenen op bekenden. Een verschijnsel dat hij benoemt als “ethics creep”. Haggerty maakt zich zorgen dat het klakkeloos volgen van regels hierbij in de plaats komt van een zorgvuldige ethische afweging, waarbij gekeken wordt naar proportionaliteit: in hoeverre wegen de eventuele nadelige gevolgen van het onderzoek op tegen de opbrengst? In de Nederlandse ethische commissies binnen het hbo lijkt op dit moment geen sprake van een dergelijke starre benadering. Bovendien is de reikwijdte van de commissies veel beperkter dan in de door Haggerty beschreven situatie. Het is zeker nuttig als ethische commissies zich bewust zijn van de risico's van starre regels. Dit vastgesteld hebbende, kunnen we stellen dat het uitwisselen van ideeën over de manier waarop onderzoek gedaan wordt, een belangrijke bijdrage kan leveren aan de wetenschappelijke integriteit. Daarmee worden zowel de belangen van proefpersonen die dit onderzoek mogelijk maken als de waarde van wetenschappelijk onderzoek gediend. Juist daarvoor bieden de ethische commissies in het hbo een platform.

ACKNOWLEDGEMENTS

Met dank aan: Wouter Schaake voor het meedenken over een passende reactie op het artikel van Gideon de Jong; Herman de Vries voor de bereidheid om informatie te delen; en de peer reviewers voor de opbouwende kritiek.

NOOT

1 In dit artikel wordt soms gekozen voor de spelling “ethisch adviescommissie” en soms voor de spelling “ethische adviescommissie”. De Hanze ethisch adviescommissie gaat er van uit dat ethisch

hier slaat op advies en daarom zonder e moet worden geschreven. Het is echter gebruikelijk dat ethische adviescommissie wel met een e wordt geschreven. Daarom is de spelling met een e als suffix aangehouden als het gaat over andere commissies of auteurs die deze spelling gebruiken en is in overige gevallen de spelling zonder de e als suffix.

2 In verband met de privacy, zijn de namen van onderzoekers die met vragen bij een ethische commissie komen niet vermeld.

REFERENTIES

- Andriessen, D., Ostenk, J., Delnooz, P., Smeijsters, H., & Peij, S. (2010). *Gedragscode praktijkgericht onderzoek voor het hbo*. Den Haag: Hbo-Raad.
- Cardol, T. (2018). Ethische vraagstukken op de agenda van praktijkonderzoek. *Science Guide*. Retrieved 13 July, 2018, from <https://www.scienceguide.nl/2018/02/ethische-vraagstukken-op-agenda-praktijkonderzoek/>
- De Jong, G. (2018). Ethische adviescommissies en praktijkgericht onderzoek: Een ongelukkig huwelijk. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 27(2), 24–29. <http://doi.org/10.18352/jsi.548>
- Fanelli, D. (2009). How many scientists fabricate and falsify research? A systematic review and meta-analysis of survey data. *PLoS One*, 4(5), e5738. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0005738>
- Haggerty, K. D. (2004). Ethics creep: Governing social science research in the name of ethics. *Qualitative Sociology*, 27(4), 391–414.
- KNAW, NFU, NWO, TO2-federatie, Vereniging Hogescholen, & VSNU (2018). *Nederlandse gedragscode wetenschappelijke integriteit*. <https://doi.org/10.17026/dans-2cj-nvwu>
- Van der Sande, R. (2018, 19 juni). Vrees voor ethische adviescommissies is ongegrond. *ScienceGuide*. Retrieved 13 July, 2018, from <https://www.scienceguide.nl/2018/06/vrees-voor-ethische-adviescommissies-is-ongegrond/>